

ӘЛІБЕК ҚАҢТАРБАЕВ

Алаш
азаматы

АЛІШ АЗАМАТЫ Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр Ұр

ӘЛІБЕК ҚАЦТАРБАЕВ

АЛІШ АЗАМАТЫ

Алматы
2007 жыл

I бөлім
АЛАШ АЗАМАТЫ
диалог-эссе

КІРІСПЕ ОРНЫНА

Ардақты патша-көңіл оқырман! «Өмірдің серуен, адамның-көшкен керуен» екендігі неықылым заманнан бері дәлелденген. Аксиомаға айналған. Десек те өмірді серуен екен-ау деп жеп-жеңіл, санасына салмақ түсірмей, тізесі бүгліп, белі қайыспай өткізетіндер қаншама! Олар көп. Өте көп. Неге десеңіз, олар үшін үнемі басқа біреулер ой ойлап, бас қатырып, немесе санасын сазға батырып жүруі керек секілді болады да тұрады. Олар – ылғи да абстракциялық басқа бір топқа арқа сүйеп үйренгендер. Кейбір талантты деп жүрген жандарымыздың да Өмір туралы оқпаны мен шоқалағы көп тақырыпқа әңгіме қозғалған жерде тайыздығын білдіріп қап жататыны сондықтан. Санасына салмақ түсірмеген адамның ми қабаттары да сонау жастық желік қуып жүрген кезеңдеріндегідей жып-жылтыр, жып-жылмағай боп қалатын шығар-ақ.

Олар үшін, әрине, келесі топ маңдай тері тамшылап еңбек етуі, ой ойлауы, ел мен жұрттың, оның болашағының қамын жеуіне тұра келеді. Бұлар көп емес. Алайда, тоқсаны жиналып тоқты, елуі жиналып ешкі соя алмайтын бағанағы көп боқташақтық мыңына біреуі төтеп бере алатындай шүйделі олар. Олар дәл осындай тағдырды, тауқыметті тірлікті Жасаған иесінен жалбарына сұрап алмайды да. Шыр етіп дүние шымылдығын ашқанда маңдайына жазылып қойылады дейді білетіндер.

Тағдыр, жазмыш... Жұмбағы мол абстракциялық әлем. Өлі күнгі бірде-бір екі аяқты пенде осы бір тылсымның нақты дәлелін айта алмай, себебін анықтай алмай жүргені рас. Жұмбақ болғаны да пайдалы, керек шығар. Әйтпесе.... «алтын көрсе, періште де жолдан таядының» сыралғысын жасап, тағдырымызды да пара тығындап айтқанға көндіріп, айдағанға жүргізіп алар ма едік, кім білсін?! Соған кейін...

Азамат деп ауыз толтырып айтатындай алдыңғы толқын ағаларымыз, заманы бір замандастарымыздың топаны шөміп барады. Арттан ерген ірімтік-ірімтік інілер туралы айту ертерек.

Кеңестік дәуірдегі жыртығымыз бен жамауымызды, олқылығымыз бен ойсыздығымызды, орашолақтығымыз бен берекесіздігіміздің обал-сауабын сол кеңкелес жүйеге тірей салушы едік. «Бодандық болмаса ғой...» деп бей-берекет кіжінетінбіз. Тәуекелсіздік келген. Оны да додаға түскен, ит-сілікпесі шыққан көкпар-серкеш сынды «алсаң да аласың, алмасаң да аласың» деп босағамызға лақтырып кеткен. Әй, не қыласыз, егемендікті дәл бір қырық жылғы ғарасат майданында қан төгіспен алғандай көпірейік-ай келіп. Тәуекелсіздік шоуын жасағанбыз.

Міне, дәл осы кезеңде тобыр-халық шынайы Азаматтарынан көз жазып қалған. Көп іздеген. Бұрын ел басқарып, атқа мініп, тізгін ұстап жүргендерді қарқарадай көретін жұрт әлгілердің көбінің биліктің арқасында ғана «кісі» қатарына қосылып жүргендерін түйсінген. «Е-е» дескен. «Сенген қойым сен болсаң, күйсегеніңнен айналайын» дегендей, түңілген көбінен. Нарықтың қазақи түсінікке әкелген ең үлкен жақсылығы да осы еді. Нарық – бұрын қоқырайып жүрген көптеген қуыс-кеуделердің бет пердесіне дал-дұлын шығара жыртқан. Кімнің кім екендігін шынайы танитын заман туғаны рас еді.

Менің Ережеп Әлхайырұлы Мәмбетқазиев ағамен танысуым, білісуім де дәл осы кезеңнің еншісінде. Әрине, аты алты алашқа аян, атағынан атан үркетіндей абыройлы ағаны бұрындары да сыртынан білмедім деуге пендені сендіру қиын. Дәл осы кезеңге дейін Ерекең туралы білетіндерім тек жалаң ақпараттар жиынтығы болатын. Ал, үлкен ғалым, білікті басшы, қоғам қайраткері Мәмбетқазиевті ақпараттар арқылы тану бір бөлек те, шынайы адами бейнесін ашу, соған үңілу мүлдем басқа дүние екендігі – шырылдаған шындық.

Танысуымыз да кездейсоқ болды. 1997 жылдың қара күзі. Өскемендегі «Турист» қонақ үйінің мейрамханасында бір замандасымның 50 жылдығы өтіп жатқан. Көңіл қимастықпен тойын жүргізіп беруге келіскенмін. Көз сұғым-төрте төбедей болып, жан-жағына мейірлене жымын қойып отырған Ерекеңде. Бірінші рет бетпе-бет көруім. Сөз кезегін сол кісге беру реті келді. Ұмытпасам, үш-төрт

Сондықтан, қазақ халқын білім, ғылым, өнер, әдебиет, мейлі қай салада болмасын әлем жұртының алдына шығаратын ұрпақтар өсірейік. Тәрбиелейік. Ұрпағымыз жеті жұрттың тілін білсін, жетпіс жұрттың ілімін игерсін. Сондай ұрпақ өсіргенде ғана әке, ана болдық деп мақтана аламыз. Олай болмаған күнде, сапыңның молдығынан да не пайда?!

Ал, қазақ баласы өте талантты. Зерделі. Құймақұлақ. Зейінді. Осындай табиғи қасиеттері бар жұрттың ұрпағына қазіргі заманғы озық технологияны, алдыңғы қатарлы ілім мен білімді сіңіре бер болсақ, сөз жоқ, бізден өзге мемлекет болмайды ғаламшарда, - дегенінде той тойлап, арқа-жарқа боп отырған жұрт шатыр-шұтыр қол соғып жіберді. Қозғалыс туды. Гу-гу, ду-ду.

Бұл кезең, яғни, 1997 жылдар ел экономикасының еңсесі түсіп, ауылшаруашылығы, ауыр және жеңіл өнеркәсіптеріміз көтерем күй кешіп, бауырын сыздан көтере алмай жатқан естанды, өліара шақ болатын. Жүдеу тұрмыстағы елде де берекесіздік бой көрсетіп, ертеңге деген сенімінің шымалдығын кір шалған. Ал, мемлекеттік деңгейдегі қайраткер Ережеп Әлхайырұлы сынды азаматтың өз аузынан өлгіндей жігерлі де қайрақ сөз есту отырған жандардың рухын жаныған. Серпілткен. .

«Япыр-ай, ішкен-мәз, жеген-тоқ боп мамыражай отырған жұртты да осылай өз арнасына бұрып алуға болады екен ғой. Білімділікті, көрегендікті де осылай ашуға болатындығын бұрын неғып байқамағамын? Мына кісінің аяқ тастасы мүлдем кесек екен-ғой. Жақынырақ танысар ма еді?...»

Менің санамды дәл осындай күлдібадам ой шабақтап өтті. «Сабақты ине сәтімен». Үзіліс кезінде. «Ерекең сені шақырады» - деп бір жігіт келсін.

Бардым. Иіліп сәлем бердім.

-Той жүргізу барысындағы өлең-жырларыңыз маған ұнады. Әрине, бұл жерде мені тым асыра мақтап жібергеніңізді де есеңке алып отырмын (күлді). Дегенмен, мен сізді бұрын көрмеген сияқтымын. Қайдан келдіңіз, кімсіз? Ал, мен Ережеп Момбетқызыев деген ағаңыз бола-

мын, - деп жымия отырып қолын ұсынды.

Мен осы ғұмырымда талай адамдардың қолын алып, талай мықтылармен дәмдес болып, неқилы басшылардың алдын көрген адаммын. Сонда байқағаным, түйгенім мынау: қолына биліктің тізгіні тиген адамның адам боп, азамат боп қалуы тек қана оның тегіне, шыққан ортасына байланысты. Қанында тектіліктің түйірі жоқ жандар қаншама мәдениетті, салиқалы боп көрінгісі келгенімен, кезкелген сәтте одан жасандылықтың иісі шығып тұратыны анық. Бөрі уақытша ғана. Қазақ: «мәстекке күміс жүген кигізгеніңмен одан тұлпар шықпайды» деуші еді ғой. Сол сияқты, жаңағы тексіздің атақ-абыройы да жасанды, иттің үстіндегі қырау сынды. Иттің үстіндегі қырау күн шыққан соң еріп кететіні рас. Олар биліктен кеткен соң-ақ халықтың санасынан, жадынан өшеді. Ұмытылады. Елі мен жұртының бүгіні мен ертеңі үшін іс бітіргенді қойып, шаңырағын шайқалтып, уығын шашып кетуі де мүмкін. Бөрі мүмкін.

Ал, екінші бір басшылардың тобы бар: олар екі дүниеде де басшылық пен абыройды алласына мінәжат етіп сұрап алмайды. Атақ-даңқтың артынан далақтап, тамыр-таныстарын балақтап, бүткіл өңірді адақтап шапқыламайды да. Оның абыройын халықтың өзі көтереді. Ол атқарып жатқан ірілі-уақты істері арқылы халқының сүйіктісіне, қимасына, ұлына айналады. Бұл абырой – мәңгілік. Оны, өлгі азаматты өз биігіне шығаратын – қанында қайнап жатқан тектілігі. Қала берді көргенділігі, білімділігі, ғұламалығы. Ғұламалық демекші, мен осы ғұмырымды көрген ғалымдарымның шынайыларынан үнемі тектілікті байқаймын. Ақсүйектік, бекзаттықтары аймүйізденіп тұрады.

Міне, Ерекең бойынан менің ең алғашқы көзіме түскені оның қос жапарынан саулап төгілген мейірімі болатын. Сонан кейін... Жымия отырып өріптесін зерттеп отыратын зиялы көзқарасы.

Қой, бірді айтып, бірге кетіп отырғаным жараспас. Ерағаңмен алғаш бетпе-бет танысқанымыздан бері де он жылға тарта уақыт өтіпті. Бұл он жылда қаншама ірілі-

уақты реформалық төңкерістер болды. Қазақша айтсақ, қаншама жылы су, қаншама суық су ақты. Алтай мен Алатау қыз-қалпында тұрғанымен еліміз бен өңіріміздің бет-бейнесі мүлдем адам танығысыз түр-түс алды. Өзгерді. Жақсылықтар нұр болып саулады. Дәметкіш көңіл жақсылықтар болған үстіне бола берсе екен дегендей тым-тым құнығуға бет түзеді. Түсінігімізде де төңкерістер боп жатыр. Бөрінің үнемі бір орында тұрмайтындығына көзіміз жетті.

Бұл он жылда Ерағаңмен сан рет өртүрлі жиындар мен отырыстарда, реті келген де жеке дара кездесіп жүрдік. Пікірлестік. Сыр ашыстық. Аға-іні болып ақылдастық. Көп дүние естідім. Көп дүниеге көзім ашылды.

Жүре-бара санамды бір ой кеуледі. Ол: «Ережеп Өлхайырұлы сынды азаматтар тым көп емес. Аз. Өмірінің өткелектері мен өткелдері сан ұрпақ тағылым мен таным аларлықтай құнарлы да бай. Егер бүгінгі таңда сол туралы бірер ауыз сөз айтып қалмасақ, ертең кеш болатыны рас. Қолға алсам қайтеді?!» - деген ниет еді.

Шет жағасын өзіне де жеткіздім. Алғашында тосырқады.

- Ғылыми кітаптарым, жарық көрген еңбектерім бір басыма жетіп артылады. Ғалым адамға ең үлкен байлық та, артына қалдырар мол мұра да сол емес пе. Оның үстіне ел не дейді. Мәмбетқазиевке осы абырой-атағы жетпегендей, кітап жазғызғаны несі деп жүрер. Оны да ойламасқа болмайды. Бар болсаң – көре алмайтын, жоқ болсаң-бере алмайтын алакөз ағайын артын ашып, бетін шымшып күліп жүрсе не дейміз.

Ниет, ықыласыңа рахмет! Мен туралы баспасөз беттерінде очерк, мақалалар да молынан шыққан. Әзірше солар да жетер, - деп өзіне тән бекзаттықпен әдемі бас тартқан.

Мен мүлдем қатып қалған қағиданың адамы емеспін. Өз түсінігім мен пікірлерімнің сөл қиыстау, шеттендеу екендігін дер кезінде байқап, соған байыпты түрде түзету енгізген кез-келген адаммен ортақ тіл тауып, түсінісіп кете алатынымды білемін. Жарықтық, партизан-жазушы

ағамыз Қасым Қайсенов өзінің 85 жылдық тойында өзі туралы басы бар да аяғы жоқ көпірме мақтауды ести-ести әбден сансырай шаршаған шақта: «Әй, жігіттер, өзім де күйім болмай ауырыңқырап жүр едім. Мына беталды мақтауларыңмен одан әрі тұралаттыңдар. Кәрі, ауру, тағдыр теперішін әбден тартқан ақсақалымыз еді-ау деп те «аяған» жоқсыңдар. Қайсеновты мақтауды осымен тоқтатсақ қайтеді?! Жалпы мен өзімді өзім және кім екендігімді әйбәт білемін ғой» - деген екен.

Сол ағамыз айтпақша, мен де өзімнің кім екендігімді, шығармашылық потенциалы қандай деңгейдегі адам екендігімді көп кісіден тәуір білемін. Әрине, жоғарыдағы Ерағаң айтқан сөздің түбінде жылтыраған шындық бар екендігін іштей мойындасам да, дәл осы жолы өз қағидамды ұстап қалуға тырыстым. Оның дәлелді себептері де жоқ емес болатын.

Біріншіден, Ерағаң да пенде. Ол да бала болған, ол да желөкпе жастық шақ деген көкорайды кешкен. Оның да өмірінің көктемі, күзі, жазы болған. Онда да пендеге тән күйініш, сүйініш, өкініш, қуану, қайғыру, шаттану деген сезімдер бар. Ғылыми очерктер адамның дәл осы бір ішкі иірімдерін ашып беруге қауқарсыз...

Екіншіден, Ережеп Әлхайырұлы тек қана ғұлама ғалым, айтулы педагог қана емес, ірі деңгейдегі, Үкімет құрамындағы басшы. Ғалым болу кез-келген зерделі, білімді жанның қолынан келер-ақ, алайда басшы бола білуді кім көрінгеннің маңдайына жазбаған. Мәселен, Абай Құнанбаевты алайықшы. Ғұламалық, хакімдігі пайғамбар деңгейлес адам. Абайдың трактаттары, философиялық өлең-жырлары қазақ ұрпағының мәңгілік ұстанымы бола-ры шындық. Десек те сол данышпан Абай біраз уақыттан кейін болыстықтан бас тартқаны несі? Биліктен басын ала қашуында не түйткіл жатыр? Данышпандығы тоқымдай өңірдегі Тобықтыны қойып, алты алаштың жас-кәрісін ұйытқан, бастарын шұлғытқан ұлы адам бір болыс елді басқара алмады деуге кімді сендіргендейміз?

Жоқ, мәселе бұл жерде басқада меніңше. Абайдай зерделі адам өзінің бойында басшы болуға лайық мінез

дейміз бе, қасиет дейміз бе, өйтеуір бір аса қажетті дүниенің жоқ екендігін дер кезінде көре білген. Сондықтан да бас тартқан.

Жалпы, ғаламшардағы кез-келген мемлекетті басқарған тарихи тұлғаларды жіліктеп, екшейтін болсақ, көбінде гуманистік қасиеттердің олқы соғып жатқанын байқаймыз. Яғни, гуманизм басшы адамға, көп жағдайда жолсерік, бағдаршам бола алмайды. Мәселен, Абылайханға жөн үйретіп, жол сілтеп, керек жерінде ұрсып та тастап отыратын Бұқар жырау ақылгөйіміздің ақыл қоржыны қай қазақтың ханынан кем? Кем емес. Ол көшбасшы, қолбасшы болуға жаралмаған тұлға.

Міне, мен Ережеп Мәмбетқазиев ағамыздың бойынан дәл осы екі қасиеттің, атап айтар болсақ, ғалымдық пен көшбасшылықтың бір арнаға тоғысып жатқандығын байқағанмын. Әрине, бұл жерде екі қасиеттің міндетті түрде біреуі айшықтанатыны рас. Ол туралы әңгіме кейіндеу.

Үшіншіден, Ерағаң тек басшы ғана болып, сонымен ғана шектеліп қойса жарайды, ол білім беру саласында аса ірі реформалар жасаған, мүмкіндігі болмай қалған шақтарда соған әрекеттенген тұлға. Ол жол - өте ауыр да қатерлі жол. Ол жолда санқилы теперіштер, сан түрлі өткелектер, сан мінезді кейіпкерлер, түйіні тоқсан бұрау проблемалар болғаны – бесенеден белгілі. Әлемдегі бірде-бір реформа нанға май жаққандай теп-тегіс орнына түсе қалмайды...

Сондықтан, мен Ерекең туралы тиіп-қашып жазуға отырғанмын. Алдымда үлкен қиындықтар кездесерін де түйсінгенмін: ғалым әрі басшы, мемлекеттік деңгейдегі тұлға, әрі көзі тірі кейіпкер туралы деректі эссе жазу өте ауыр екендігін білмедім деу-әбестік. Білдім. Жазылып біткең күнде де біреудің көңілінен шықса, екінші біреулердің оған ернін шүйіре, сүлесөк қарайтынын да болжадым...

Алдымен, ұмытпасам 1999 жыл болар, менің қаламымнан «Қыран гүмыр» атты көлемді дастан дүниеге келді. Көптеген оқырмандар жақсы қабылдады. Әрине, скептиктер де бой көрсетті. «Әйтсе қайтушы еді, бүйтсе қайтушы еді? Тым-тым асыра дәріптеу, басшы болғаннан

соң мақтайды да• - деген сынды сыпсың сөздер, өрине, Ерағаңның да құлағына жеткен шығар. Таралымы тым шөміп шықты. Мәселе онда да емес.

Поэзия жанрында ақынның ақындық қуаты қаншама қуатты болса да кейінкерлерінің жан-дүниесін дәл прозадағыдай ашып бере алмайтыны рас. Прозаны таңдауым да сондықтан.

Бұл сұхбат-эсседе мен сабақтастық стилін ұстаным еткенім жоқ. Үзік-үзік эпизодтар арқылы Ережеп Әлхайырұлының азаматтық тұлғасын, оның позициясын, жанының сірілігін, адами ірілігін беруді мақсұт еттім.

* * *

1998 жылдың жазы. Қалба тауының момақан, мамыражай қолатындағы айдынды Сібе көлінің жағасы. Түс ауған шақ. Құбыладан майда қоңыр самал еседі. Көл бетіндегі ұсақ толқындар жағалауды шөп-шөп сүйіп жатыр. Тыныштық.

Ерағаң екеуіміздің жекедара алғашқы кездесуіміз. Реті бүгін келді.

БІРІНШІ САРЫН

Ө. Қ.: Ераға; тәуелсіздік алдық деп тақиямызды төбеге лақтырып, қызылтанау болып жүргенімізге, Алла қосса, биыл жеті жыл толмақшы. Алайда, халықтың көз жасы кеппей, көкірек шері тарқамай жатқаны несі? Іссапарлармен алыс ауылдарға жиі шығып жүремін, сонда не байқады дейсіз ғой?

Ауылдар тозып барады. Бұрынғы бір ұжымшар мен кеңшарлардың алқымының астына тығылып, жан бағып, бірлік-берекелерін айрандай ұйытып отырған жұрт шілдің қиындай тоз-тозы шығып кеткен. Ауылда ұрлық-қарлық көбейіпті. Есті жұрт, қалтасында тиын-тебені барлар орталыққа, қалаға бет бұрыпты. «Өлсем сүйегім туған топырағымда қалсын» дейтін кешегі қаны тымырын жырттып жіберетіндей қазақтардың тұқымы тұздай құрығаны қалай? Бұл дүние не боп барады осы?

Е. М.: (ол көзін Қалбаның іркес-тіркес шыңдарына

қадап ұзақ отырды. Ыңыранды. Жымиды. Өңгіме бастардағы өдеті. Маған дәл осы сәтте жанымдағы жақсы ағам жемтігіне атылатын жолбарыс секілді көрінді).

...Е, е.. Баяғыдағы Ақтамберді бабамыздың:

Күлдір—күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екенбіз?!
Күдеріден бау тағып,
Қамқапты киер ме екенбіз?!
Өзенге бие байлатып,
Төскейге орда орнатып,
Төркілдеп ошақ қаздырып,
Төбел бие сойғызып,
Төменде бидің кеңесін

Біз де бір құрар ма екенбіз?!... – деп кететіні бар емес пе еді. Қазақтың тәуелсіздікті жырламаған, соны аңсамаған дәуірі жоқ та шығар. Сол өксікті армандарын ақ шөйі орамалға түйіп, жиырмасыншы ғасырдың соңғы онжылдығына да аман-есен жеттік-ау.

Жеттік дегенім жай сөз, осынау аламан-асыр жолда, ғасырлар тізбегінде қазақ басынан не өткермеді? Қаншама асыл-жауһарлары дәуіріміздің ашық-шашық арбасынан төгіліп-шашылып, уақыт тозаңымен көмілді. Мен ойлаймын: кез-келген ұлт баласы тәуелсіздікті атасынан асыра қадірлейтін шығар-ақ, алайда тәуелсіздіктің қадірін дәл қазақтай қастерлейтін, сарыла күткен ел ғаламшарда болмауы да мүмкін.

Арыға бармай-ақ, анау V асырда бүткіл түркілердің басын тоқайластырған, бір табақтан ас ішуге, аталы сөзге имамның алдындағы шәкірттей үюға бар күшін сарыпқан Еділ патша бабамызды алайықшы. Еуропа оны. Атилла атап жүр. Сол бабамыз кезінде тәуелсіз түркі жұрты осы Алтай-анамыздың қойын-қоншына сыймай асып төгіліп, қара құрттай құжынапты. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалап, сен же де мен же, сен іш те мен іш мамыражай заман туышты. Бірсін-бірсін байлықты басқа теуіп, қазы-қарта, жал-жаядан да кекірелей бастаған жұрт алып Алтайдың сай-саласына сыймай, лақылдай төгілетін деңгейге жеткен көрінеді. Тәуелсіз, мамыражай заманда адамның басы да,

төл де өсетіні шындық, Ақыры, Алтайы жұртына тарлық ететінін түйсінген данышпан Еділ бабамыз қара бақайына дейін мұздай қаруланған жарты миллион қолмен құбыланы бетке алып шықпай ма. Жер іздейді де баяғы. Сонымен түркілердің томар тұяқ тұлпарлары Еуропаны ары да бері шаңдатады-ай! Бұл заман-түркі жұртының тәуелсіздіктің зәмзәм шәрбетін мөлдектей сімірген шағы екен. Еділден кейінгі оның ұрпақтары бір-бірімен қырық-пышақ болып, бүткіл жұрттың басындағы бармақтай бақ құсын үркітіп алғаны бар.

Ол титімдей бақ – тәуелсіздік Шыңғысхан бабамыздың тұсында қайтара кеп қонды. Оның да арты ары тарт, бері тарт ырық-жырыңға ұласып, түркі жұртының тұтастығынан айырылуына әкеліп соқты.

Сонан кейін-ақ қазақтың тәуелсіздік үшін сан ғасырға созылған, жан алып, жан беріскен ереуіл шағы басталды. Байқайсыз ба, мынау монданақтай жер бетінде Мәңгілік ештеңе де болмайды екен. Бәрі өтпелі. Мәңгілік бір ғана үрдіс бар, ол – халықтың, ұлттың рухы. Алайда, оның да тоз-тозын шығаруға, сындыруға болатынын біздің соңғы отаршыларымыз Ресей империясы жеріне жеткізе дәлелдеп берді. Оны да бастап өткердік. Өлгі Жұбан Молдағалиев ағамыздың дастанын жағы «мың өліп, мың тірілген» қазақ ұлтының ұрпағымыз біз.

«Әй, бір мемлекет мәңгілік болса, ол – Кеңестер Одағы шығар-ақ» деп жүруші едік. Жоқ, оның да идеялары 70 жылдан кейін быт-шыт болып, кешегі күні күшпен бір ошақтың басына тоқайластырған сандаған ұлт республикалары шілдің қиындай шашырап түсті. Иә, мәңгілік ештеңе болмайды.

(Ағамыз осы бір тұста терең тыныстады. Қолына іліккен бір қағазды шиыршықтап ұзақ отырды да...)

Мен жалпы Кеңестер Одағынан тек қана жақсылық көрген ұрпақтың өкілімін. Өтірік айтып күнә арқалағым келмейді. Оқыдым, Жетілдім. Осының бәрі өзімнің ғана еңбегім десем, қателескен болар едім. Үкіметтің арқасы. Өзімнің талабым қосылды оған.

Қазіргі күні Кеңестер Одағының бүткіл жүйесін қарғап-

сілеп, батпақ жағушылар көп. Өте көп. Алайда, бұл ниетіміз дұрыс емес. Бүгін-кешегі күннің шәкірті. Яғни, ұрпағы. Оның үстіне кешесіз бүгін болмайтыны – аксиома. Бүгін басқа қоғамдық құрылымда өмір сүріп жатыр екенбіз деп кешегі қоғамдық формацияның жақсы тұстарын көрмей, көзді тарс жұмып өте шығуды тіпті пендені қойып, тарих кешірмес.

Мәселен, денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қолдау сынды салаларда үлкен-үлкен табыстар Кеңестер Одағында болмады деп кім айта алар екен. Жоқ, есті адам олай деп айтпайды.

Бұдан барып кешегі формацияның өкілдеріне Тәуелсіздік қажетсіз екен-ау деген ой тумаса керек. Тәуелсіздік бәрімізге бірдей ыстық. Мәселе, оның қалай келуінде емес. Оның екі-ақ жолы бар: төңкеріс және бейбіт түрде. Төңкеріс қантөгіссіз болмайды. Бізге соның сөтін саланда бейбіт жолы бұйырыпты. Оған да тәубе деу керек шығар. Десек те...

Жалпы адам баласы аяқ асты боп қалған оқиғалардан абдырап, саналы қимыл жасай алмайтыны рас. Біз де тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында сол бір нәубетті бастан кешірдік. Тәуелсіздік тұтқиылдан келді. Дайындығымыз жоқ еді. Ал, дайындықпен келген елдердің жағдайы мүлдем бөлек болатыны шындық. Мәселен, Ұлыбританияның бодандығында болған Үндістанды алайықшы. Бұл жұрт сандарған жылдарын күреспен өткізді. Күрестің өзі дайындық университеті. Тәуелсіздік алған күнде де бізді кім басқарады, ұшпаққа кім жеткізуі мүмкін деп бас қатырған жоқ. Себебі, Махатма Ганди, Жавахарлал Неру сынды төңкіріспен көзін ашқан, соны өмір мұраты тұтқан жандар болашақ тәуелсіз Үндістанның тыныс-тірлігінің жобасын дайындап түрмеде жатқан.

Ал, тағы да... Оңтүстік Африканың қарадан шыққан көшбасшысы Манделла жиырма жыл түрменің қандаласы мен битіне жем боп жатып тәуелсіздік күресіне басшылық жасаған.

Тізе берсек, мұндай мысалдар жыртылып айырылады. Қазақстанның жағдайы мыналарға мүлдем ұқсамағанын

жақсы білеміз. Қызыл имперяның қызыл жалауы жалп етіп құлағанда да Тәуелсіздікке оқырына, үрке қарағанымыз рас. Яғни, саяси дайындығымыз болған кезде, мен ХХ ғасырдың басын айтып отырмын, тарихтың өкпек желі оңынан тұрмады. Ол кездегі Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев сынды азаматтарымызды империя жендеттері жөргегінде тұншықтырды. Өйтпесе, әрқайсысы жеке-жеке бір-бір елдің көсемі болуға лайықты жандар емес пе еді. Өттең, сол кезде тәуелсіз ел болуға қазақтың мүмкіндігі толығымен болған екен-ау!

Мойындауымыз керек, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бізде мемлекеттік қызмет салаларының тізгінін ұстайтын азаматтардың аз болғаны рас. Қазақтың бағына орай Нұрсұлтан Назарбаев сынды Президент болмағанда, тәуелсіздікке жаңадан ғана қолы жеткен мемлекетіміздің болашақ тағдыры не боп кетер еді?! Ал, Назарбаев нағыз қайраткер болатын. Қайраткерге ұлттық, мемлекеттік деңгейде ғана ойлап қою аздық етеді, ол әлемдік деңгейде ойлай алатын адам болуы шарт. Ол лауазым мен мансапқа тәуелді болмайды. Оны тағынан айырып тастасаң да қайраткер болып қала береді. Міне, Нұрсұлтан Назарбаев сондай тұлға.

Ендігі бір қайырым – Тәуелсіздіктің келуі жайлы.

Өзіңізге белгілі, 1991жылдың басынан-ақ КСРО-ның кетеуі кетіп, қанқұрт түскен азу тістердей топаны азайып, бет-бетіне бөлініп, өз қотырларын өздері қасуға көшті. Ерте көктемде, сонау 1940 жылы тізе күшке салып, келісім ризалығын сұрамай-ақ қоқанлоқымен КСРО-ның құрамына кіріктірілген Балтық бойы мемлекеттері қош айтысты. Жазда Молдава, Кавказдағы Грузия, Армения, Азербайжан қол сілтеді. Орта Азия республикалары да 1-қыркүйекке дейін КСРО құрамынан шығып, тірлікке көшті. Мені: «Апырау, Қазақстан нені, кімді тосып жүр?» деген - сұрақ мазалағаны да рас.

Сол жылдың 16-желтоқсаны. Бұл кезде Украина, Беларусь, Ресей де бір-бірінен ажырап, егеменді ел боп кеткен. Ақыры, үш ай кешігіп барып біз де тәуелсіздігімізді

жарияладық.

16-желтоқсанның кешінде теледидар дикторы:

- Бүгін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі еліміздің Тәуелсіздігін жариялады, - деді.

Күнделікті, аса мән-маңызы жоқ оқиғадай-ақ хабарландыру болды. Шынымды айтайын ба, ересек басыммен жылап жібердім. Көзімнен баданадай-баданадай көз жасы тырс-тырыс тамып жатты...

Десек те Тәуелсіздікті директордың аузынан емес, мемлекет басшыларының біреуінен естуіміз керек еді ғой. Тағы да «неге, неге?» деген шаншу сұрақтар жүрегімді шымшылай бастады.

Тәубе! Бұл күнге де жеттік-ау! Жат жұрт, жат босағада өмірге келген маған атамекенімнің Тәуелсіздігін көруді жазған аллаға мың сан алғыс алқаладым.

Ал, енді өңгіме ауанын тәуелсіздіктен қазақ жұрты не күтіп еді дегенге аударайық.

Тәуелсіздік деген сөз – шартты ұғым. Ғаламшарда абсолютті тәуелсіздік деген болмайды. Бәрі-бәрі бір-біріне тәуелді. Адам табиғатқа, табиғат адамға дегендей...

Анау, өткен ғасырдың 60-жылдарының бастау алар тұсында танымал ақынымыз Олжас Сүлейменовтың «Адамға табын, Жер енді» деген дастаны шығып еді ғой. Жер-көктің арасын даңғаза шуга айналдырып: «Ғарышқа ұшып жатырмыз. Енді Жерге тәуелді емеспіз. Сен енді Адамзатқа табын!» деп Жер жарықтықтың қадірі мен абыройын тәуір-ақ түсірген дастанды аспандатқанбыз. Ол кезде 25-ке келмеген жас кезім. Бұла кезім. Десек те әлгі поэманы оқып шыққаннан соң: «Апыр-ау, Олжекең тым артықтау көсіп отырған жоқ па? Табанымызбен сол Жерді басып, қорегімізді содан айырып жүргенімізді неге ұмытамыз. Сол Жерге табан тіреп тұрып: «Сен енді маған бас ұруың керек» дегеніміз астамшылық қой» - деп ойлағаным рас.

Әрине, қызыл идеология біздің көптеген аузы дуалы деген ақындарымыз бен жазушыларымызды, иісі зиялыларымызды айтқанына көндіріп, айдағанымен жүргізгені, бишігінің ысқырығымен жусатқаны белгілі. Тіпті абыз жазушымыз Мұхтар Әуезовтың өзі «Абай жолын» жазғанда

амалсыздың күнінен шындыққа сырт беретінін білесіз. Алайда, Жер-анаға тісін батырып, бұйрық беріп жатқан Олжас замандасыма сол кезде іштей наразы болғанымды жасырып қайтейн.

Әңгіме тәуелсіздіктен шықты ғой. Дәл қазақ баласы үшін оның алар орны ерекше. Экономикалық жағынан, руханият мәселесінен жүз пайыз тәуелсіз болып кеттік деп ешқандай мемлекет ұрандай алмайды. Тіпті, байлықты басқа тәуіп, кекірігі азып отырған АҚШ-тың өзі тәуелсізбіз деп айта ала ма екен? Жоқ. Айта алмайды. Өлемдегі экономикалық үрдіс бар мемлекеттерді шырмауықтай шырмап, қырқаяқтың шеңгелімен шыжымдап жатқаны белгілі. Сондықтан да тәуелсіздікке қолы жеткеніне 15-ақ жыл болған Қазақстан неге құрық үзіп, алға шығып кетпеді деуіміз - әбестік.

Бұрын Үкіметтің дотаціясымен қалт-құлт күндеріп көріп отырған ұжымшар, кеңшарлардың аяқ астынан тоз-тозы шыққанының да обал-сауабын билікің қабылетсіздігінен деп, солардың мойнына іле салуға болмайды меніңше. Қоғамдық формация өзгерді. Солай болуға тиіс болатын.

Әрине, берекесіздіктер де болды. Көшбасшылар болмады. Кеңес дәуірінде тасқапшық төртіппен ел басқарғандардың басым бөлігі тек нұсқауды орындаушылар ғана екен. Елді тығырықтан алып шығу қолдарынан келмеді. Қаймана жұрттың еңсесі түсетіні де сол кезең.

Десек те капиталистік дүниенің заңы сол - әркім өз күнін өзі көріп, өз қотырын өзі қасуға міндетті. Ал, нарық деп тонын айналдырып кигізіп жүргеніміз – көдуілгі капитализм.

Хош, көп шаруашылық салалары, әсіресе мемлекет несиесімен жан сақтап отырған ұжымшар, кеңшарларға сеніп отырған жұрттың өптер-төптері шыққаны рас. Әркім өз қолындағы ірі қарасы, ұсағының ағы мен қызылына емініп, тандыры шыққан омырау сауып қалды. Шандыр омыраудан дым тамбасы белгілі. Сонымен даярға дөндеп алған жұрт зарлап-зарлап әбден жағы талып, көз жасы суалған соң тірлік етуге қам-қарекет жасай бастады. Тәубе,

Тәуелсіздік жалпы түркі жұртының сан ғасырлық мұраты еді. Ежелгі түркі жұрты тәуелсіздіктің дәмін сан рет тұщынған. II-IV ғасырлар түркі халқының топтасып, мемлекет болып қалыптасуы десек, сол IV ғасырда-ақ түркілердің аңызға айналған патшасы Еділ (Еуропа Атилла деп атайды) қарақұрым жұрты Алтайға сыймаған соң жарты миллион мұздай қаруланған қолын бастап Батысқа бет бұратыны бар. Мақсат біреу-ақ. Халқына жайлы қоныс тауып беру.

Мен сізге бір қызық айтайын, бүткіл Еуропада түркілердің тоқпақ жалды аттарының тұяғы тимеген тоқымдай жер жоқ. Батыс жағалауға – Атлант мұхитына дейін жеткен ғой.

Дүниежүзінде түркілермен қан шатысы жоқ жұрт кемде кем. Француздардың Бургундиясы, немістердің Саксониясы таза қыпшақ әулетінің ұрпақтары. Украинадағы Киевтің негізін қалаған – тағы да қыпшақтар. Украиндықтардың орыстармен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Екі түрлі жұрт, екі түрлі қан, екі түрлі мәдениет, екі түрлі салт-дәстүр. Жиі-жиі шекісіп қалатындары да сондықтан.

Түркілер үш ғасыр бойы әлемді ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған. Тіпті азуын Айға білеген Рим мен Византия Еділ патшаға құлдық ұрып, алым-салық төлеп тұрған. Бүткіл Еуропадағы халықаралық тіл бес ғасыр бойы түркі тілі болғанын білесіз бе?

Міне, дәл осы кезеңде түркілер тәуелсіздік зәмзөмін сарқа ішкен. Өттең, Еділ патшаға 453 жылы у беріп өлтірген соң оның артында қалған 175 ұлының арасына Рим мен Византияның айлакер саясаткерлері бақталастық отын жағып, істемегенді істеді-ау. Сөйтіп, түркілердің аты тарихтан өшіріле бастады. Саналы түрде. Болып, толып алған Еуропа өзінің мәдениетінің де, әдебиетінің де, әдет-ғұрпының да, дінінің де, тегінің де түркілерден бастау алғанына намыстанып, оларды тарих оқулығына «тағылар», «жабайылар» деген атпен кіргізгені рас. Ал, шындығында олардың тарихы құрақ-құрақ өтіріктерден тұрады.

Екінші рет қазақтар тәуелсіздікпен Шыңғысхан

ЕКІНШІ САРЫН

Ерағаңмен сол кездесу, сыр ашысудан кейін біраз уақыт жолығудың, еркін отырып әңгімелесудің сәті түспеді. Анда-санда белгілі бір жиындарда басымыз тоқайласып қалғанымен, сұхбат жасап отыруға мүмкіндік табылмағаны рас. 2000 жылдың алғашқы айларына деп белгілеген кездесуіміз аяқ астынан тағы да өзгерді. Ерағаң алдымен Германияға, онан соң іле-шала Америкаға іссапармен аттанды. Сонан кейін...

Ерекең Кенді Алтайға, оның орталығы Өскеменге 1984 жылы ат басын тіреген. Ондағы іргелі оқу орны - Өскемен мемлекеттік педагогика институтын 20 жыл басқарған профессор Юмаш Кәрімұлы Уәлиев зейнеткерлікке шығып, сол кісінің орнына Білім және ғылым министрлігі Ережеп Әлхайырұлын лайық деп тауыпты.

Ерағаңның бұл оқу орнын өз биігіне шығару үшін атқарған еңбегі ұшан-теңіз. Оны ешкім жоққа шығара алмайды. Мемлекетіміздің Шығыс пұшпағы - Өскемен сынды тұйық провинциядағы республикамыздың сандаған педагогикалық институттарынан түк те айырмасы жоқ оқу орнын тәуелсіздіктен кейінгі экономикалық ауыр жылдардың өзінде университетке айналдыру – екіншісінің біріншісі қолынан келмейтін шаруа. Сонымен, Ерағаңның басшылығымен Өскемен педагогикалық институты Қазақстанда ҚАЗМУ мен ҚАРМУ-ден кейінгі үшінші университет болып төбе көрсетті. Ол туралы кейін айтыла жатар.

Зейнеткерлік жасына келгеннен соң өзі үкілеген, университеттік деңгейге өзі жеткізген оқу орнын министрлікпен ақылдаса отырып басқа адамға тапсырған Ерағаң іргетасын өзі қалаған Қазақ –Американ еркін университетінің басшылығына ауысты. Америка мен екі ортаға шақпылауы көбейді. Қашан көрсеңіз де тың идеялармен қоржынын толтырып, сол жаңашыл бастамаларын жүзеге асырғанша жарғақ құлағы жастыққа тимей жүретін Ерекеңді «ұстау» қиынға айналғаны тағы да шындық.

«Аңдыған жау алмай қоймайды» деуші ме еді қазекем,

қалай да оңаша кездесуді мұрат етіп жүрген мен ақыры Ерағанды жұмыс бөлмесіне қақпайладым. Күндізгі арсы-күрсі шаруа бітіп, университеттегі оқытушылар мен студенттердің сапырылысы аяқталған шақты екеуіміз бір-бір шыны шайды сораптай отырып қоңыр кешті қоңыр өңгімеге толтырдық.

Ө. Қ. Ераға, сіз Өскеменге ат басын тіреген кезеңнен жыл өтер-өтпестен Михаил Горбачевтың «қайта құруы» басталды. Қоғамымыздың барлық саласында дерлік таныс емес таңсық реформалар бой көрсетті. Орталық Комитеттегі бірінші басшы тарапынан асыра сілтеушіліктің күресі де күркіреген кездері есімізде.

Күрзінің жуан түсы Қазақстанға тиді. 1986 жылғы өйгілі Желтоқсан есіңізден шықпайтынын да білемін. Десек те сол Желтоқсанды біреулер оқиға деп, енді біреулер көтеріліс деп, бөзбіреулер стихиялы түрде етек алған көдуілгі тобырлардың қозғалысы деп, қойыңызшы, бұрыштан бұрышқа қуалап аяқ доп (футбол) етіп жүр. Сол туралы сіздің шындығыңыз не дейді? Сонан кейін...

1994 жылы Өскеменде төрт қазақ жігітін шешен ұлтты азаматтар бауыздап кетіп, мәселе ушығып, ұлтаралық қақтығысқа айнала жаздаранын білесіз. Қазақтың Өскемендегі жастары намыс найзағайын ойнатып жатқан шақ күні кешегідей көз алдыңызда шығар. Өңгіме мынада: сол жастар сіздің бір ауыз сөзіңізге күлдық ұрып, ашуларын ақылға жеңгізіпті деген аңызға бергісіз сөз бар. Қазақтың белгілі бір оқиғаны бірер жыл өткен соң тұздықтап, көтермелеп, сорпасына молырақ су құйып қайтара, мүлдем жаңа табақпен тартатыны бар. Сол оқиғалар хақында өңгіме өрбітсек қайтеді? Жалпы осы кезгі қазақтың ұлы мен қызы қалай өсіп келеді? Көңіліңіз тола ма? Өйтпесе...

Е. М.: (Ерағанның қабағы сөл түйілді. Көңілінде кірбің барын байқадым. Асқазаны сыздап отырғандай түйіліп-түйіліп отырды да) Басымыздан не өтіп, не қоймады. Сонау XV ғасырда өмір сүрген Шалкиіз жырау бабамыз өзінің бір толғауында:

Жауынды күні көп жүрме,
Жар жағасы тайғақ-ты.

ЕКІНШІ САРЫН

Ерағаңмен сол кездесу, сыр ашысудан кейін біраз уақыт жолығудың, еркін отырып әңгімелесудің сәті түспеді. Анда-санда белгілі бір жиындарда басымыз тоқайласып қалғанымен, сұхбат жасап отыруға мүмкіндік табылмағаны рас. 2000 жылдың алғашқы айларына деп белгілеген кездесуіміз аяқ астынан тағы да өзгерді. Ерағаң алдымен Германияға, онан соң іле-шала Америкаға іссапармен аттанды. Сонан кейін...

Ерекең Кенді Алтайға, оның орталығы Өскеменге 1984 жылы ат басын тіреген. Ондағы іргелі оқу орны - Өскемен мемлекеттік педагогика институтын 20 жыл басқарған профессор Юмаш Кәрімұлы Уәлиев зейнеткерлікке шығып, сол кісінің орнына Білім және ғылым министрлігі Ережеп Өлхайырұлын лайық деп тауыпты.

Ерағаңның бұл оқу орнын өз биігіне шығару үшін атқарған еңбегі ұшан-теңіз. Оны ешкім жоққа шығара алмайды. Мемлекетіміздің Шығыс пұшпағы - Өскемен сынды тұйық провинциядағы республикамыздың сандаған педагогикалық институттарынан түк те айырмасы жоқ оқу орнын тәуелсіздіктен кейінгі экономикалық ауыр жылдардың өзінде университетке айналдыру – екінші бірінің қолынан келмейтін шаруа. Сонымен, Ерағаңның басшылығымен Өскемен педагогикалық институты Қазақстанда ҚАЗМУ мен ҚАРМУ-ден кейінгі үшінші университет болып төбе көрсетті. Ол туралы кейін айтыла жатар.

Зейнеткерлік жасына келгеннен соң өзі үкілеген, университеттік деңгейге өзі жеткізген оқу орнын министрлікпен ақылдаса отырып басқа адамға тапсырған Ерағаң іргетасын өзі қалаған Қазақ –Американ еркін университетінің басшылығына ауысты. Америка мен екі ортаға шақпылауы көбейді. Қашан көрсеңіз де тың идеялармен қоржынын толтырып, сол жаңашыл бастамаларын жүзеге асырғанша жарғақ құлағы жастыққа тимей жүретін Ерекеңді «ұстау» қиынға айналғаны тағы да шындық.

«Аңдыған жау алмай қоймайды» деуші ме еді қазақем,

